

Bakı Xanları Sarayı: tarixi və bu günü

Kamil İbrahimov,

“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunun şöbə müdiri,
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

(əvvəli qəzetin 9 iyul 2020-ci il tarixli nömrəsində)

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyəti rus işğalı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Öz qüvvələri ilə güclü işğalçılara müqavimət göstərə bilməyəcəklərini anlayan Azərbaycan xanları Rusiyanın onların istiqlalıyətlerini bərpa edəcəyinə inanırdı. Bu isə Azərbaycan xanlarının Rusiya təcavüzünə qarşı vahid cəbhəsini təşkil etməyə imkan vermirdi. 1802-ci ilin sentyabr ayında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilmiş qədim gürcü zadəgan nəslinin nümayəndəsi, Azərbaycan xalqına kəskin nifrəti ilə fərqlənən general Pavel Sisianov Cənubi Qafqazda rus müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu.

1797-ci ilin martında rus qoşunları Azərbaycan ərazisini tərk edən kimi Fətəli xanın oğlu Şeyxəli xan yenidən bütün Quba xanlığını, o cümlədən, Dərbənddə hakimiyyəti ələ keçirdi. Şeyxəli xan Dərbəndi yenidən Quba xanlığına birləşdirdikdən sonra, eyni zamanda Bakı xanlığına öz iddiasını bildirdikdə Sisianov bundan bərk hiddətlənərək Dərbəndi geri qaytarmaq istədi. O, 1803-cü ilin yanvar ayında qraf Voronsova yazırdı ki, “əlverişli vaxtda Dərbəndi tutmaq lazımdır, çünki bu mənə verilmiş göstərişin ümumi planına uyğundur”. Lakin çar bütün dağlı hakimlərin etimadını itirməkdən çəkinərək hələlik Quba xanlığına hücum razılıq vermədi.

XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycana iki hücumu Dərbənddən keçməklə yönəlmişdisə, bu dəfə hücum Car – Balakən və Gəncə istiqamətindən oldu. Çünki 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan birləşdirildikdən sonra Rusiya burada əlverişli şərait əldə etmişdi. Sisianov ilk zərbəni Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə yerləşən Car – Balakən xalqına yönəltdi. 5 minlik gürcü qoşununun da yardım etdiyi general Qulyakovun başçılıq etdiyi rus hərbi hissələri -1803-cü ilin mart-aprel aylarında yerli əhalinin müqavimətini amansızcasına qıraraq Balakəni ələ keçirib yandırdılar. Sonra isə Car işğal edildi.

Rus qoşunlarının Azərbaycan daxilinə sonrakı irəliləyişinin səbəbi Gəncə qalası idi. Buna görə də general Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Gəncəyə iddia edən bir sıra gürcü feodallarının baxışlarına şəriq olan Sisianov Gəncə xanlığı ərazisinin çarıça Tamara dövründə Gürcüstanın tərkibində olduğunu iddia edərək, şəhəri təslim etməyi tələb etdi və bildirdi ki, tələbi qəbul olunmasa “Gəncəyə atəş və qılıncla” gələcək. Cavad xan işğalçının tələblərini rədd etdi və müqavimətə hazırlaşdı. Bir ay davam edən mühasirədən sonra 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları həmlə ilə Gəncəni aldılar. Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa döyüşərək həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi. Şəhərin adı dəyişdirilərək I Aleksandrın həyat yoldaşı Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol qoyuldu.

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda irəliləməsi İranın kəskin narazılığına səbəb oldu və Fətəli şah 1804-cü ilin may ayında rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi və 1804-cü il iyulun 10-da Rusiya-İran müharibəsi başladı. Cənubi Qafqazdakı rus qoşunlarının sayı az olsa da komandanlıq hücum taktikasını seçdi. 1804-cü ilin iyul ayında İrəvan xanlığı ərazisində baş verən döyüşdə rus qoşunu İran üzərində qələbə qazandı. Lakin yeni, daha çox saylı İran qüvvələrinin Cənubi Qafqaza gəlib Gəncəyə tərəf irəliləməsi rus qoşunlarını İrəvandan geri çəkilməyə vadar etdi.

Bir sıra Azərbaycan xanlıqları asılı şəkildə olsa da öz mövcudluqlarını qorumaq üçün Rusiyanın təbəliyinə qorumaq haqqında müqavilələr imzaladılar. 1805-ci il mayın 14-də Sisianovun Kürəkçay düşərgəsində onunla qarabağlı İbrahimxəlil xan arasında bağlanmış müqaviləyə görə rus imperatorundan vassal asılılığı qəbul edildi. Xan xarici siyasət səlahiyyətlərini bütünlüklə Rusiyaya güzəştə getdi və ildə 8 min “əşrəfi” (qızıl pul) bac verməyi öhdəsinə götürdü. Rus çarı öz növbəsində xan sülaləsinin bütün hüquqlarını qorumağı üzərinə götürdü. Bir həftə sonra şəkili Səlim xanla da eyni məzmununda müqavilə bağlandı. Bundan sonra Sisianov öz hərbi qüvvələri ilə Şamaxı xanlığının ərazisinə daxil oldu və Mustafa xanı 1805-ci il dekabrın 27-də Rusiya təbəliyinə keçmək haqqında müqaviləni imzalamağa vadar etdi.

1805-ci ilin avqust ayında rus hərbi donanması Bakı limanına yaxınlaşmışdı. Hüseynqulu xan təslim olmaq tələbini rədd etdiyindən rus donanmasının komandanı general Zavalışın şəhəri atəşə tutmağa və mühasirəyə almağa başladı. Hüseynqulu xan şahdan yardım istədi. Şahın vəliəhdi Abbas Mirzə urmiyalı Əsgər xana öz qüvvələri ilə Bakının yardımına getməyi əmr etdi. Qubalı Şeyxəli xan da Bakıya yardım etməyə hazırlaşdı. General Zavalışın Bakıya İran və Quba tərəfindən yardım ediləcəyindən xəbər tutaraq Bakı ətrafından çəkildi və Lənkəranın yaxınlığındakı Sara adasında düşərgə saldı. Bu hadisə rus komandanlığının Şeyxəli xana düşmən münasibətini daha da artırdı. Şeyxəli xanı Rusiyanın düşməni hesab edən general Sisianov Şamaxılı Mir Mustafa xandan Quba xanı ilə heç bir şəkildə əlaqəyə girməməyi tələb etdi.

Şamaxını tabe edən general Sisianov 1806-cı ilin fevral ayında özü böyük qoşun dəstəsi ilə Bakı ətrafına gəldi və burada general Zavalışının desant dəstəsi ilə birləşdi. Sisianov Hüseynqulu xandan Rusiya təbəliyinə

qəbul etməyi tələb etdi. Bakı xanlığı Rusiya hakimiyyətini qəbul etmiş digər Azərbaycan xanları kimi xarici siyasət hüququndan məhrum olunmaqla yanaşı, xanlığın bütün gəlirləri rus xəzinəsinə göndərməli və xan isə ildə cəmi 10 min rubl məvacib almalı idi. Bakı qalasında rus qarnizonu yerləşdirilməli və xan hərbi məsələlərdə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının sərəncamlarına tabe olmalı idi.

Hüseynqulu xan bu şərtlərlə razılaştığını bildirdi və fevralın 8-də Sisianov polkovnik Eristavinin müşayiəti ilə onu qala darvazalarının önündə gözləyən Hüseynqulu xanın görüşünə getdi. Sisianov görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürüldü. General Zavalışın rus qoşunlarını Bakıdan Sara adasına, oradan da Qızlara aparmağa məcbur oldu. Dörd ay sonra 1806-cı il iyun ayının 2-də general İvan Qudoviç Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Rus qoşunları yenidən Azərbaycanda fəallaşdılar. İyunun 3-də general Qlazenapinin dəstəsi Dağıstana daxil oldu. 1806-cı il iyunun 21-də Dərbənd rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Ulus mahalı Şamxal Mehdi xanın idarəsinə, Dərbənd şəhəri isə mayor rütbəsi almış Əli Pənah bəyin idarəsinə verildi.

1806-cı il oktyabrın 3-də Bakını döyüşsüz tutan ruslar növbəti hədəf kimi Qubanı seçdilər. Bakıda bir batalyon və Bakı limanında hərbi donanma saxlayan general Bulqakov noyabr ayının 11-də Qubaya doğru hərəkət etdi.

Bakının tutulması və general Sisianovun qətlə haqqında Beşcildlik "Qafqaz muharibəsi"nin I kitabındakı "Bulqakov" fəslinin müəllifi A.Potto yazır ki, "...1806-cı ilin yayında "İnfanteriya (piyada qoşunları) generalı Sergey Alekseyeviç Bulqakov artıq Dərbənddə idi. Qoşunlar gələcək yürüşə tam hazır olduqdan sonra general onları Quba və Qazikumik əyalətlərindən yan keçərək birbaşa Bakıya apardı. O, şəhərə yaxınlaşanda bəyannamə göndərərək sakinləri rus imperatorunun mərhəmətinə sığınmağa çağırırdı və əks təqdirdə, "məğlubedilməz qoşunlarla şəhərin bünövrəsini silkələməklə" hədələdi. Bakı xanının yaxın adamlarından biri Süleyman bəy bəyannaməyə cavab olaraq Bulqakova catdırdı ki, xan əfv edilməsə, şəhər sona qədər mudafiə olunacaq, xalq hökmdardan iznsiz heç nəyə qol qoymayacaqdır..."

Daha sonra Potto yazır ki, "knyaz Sisianovun olumunda xanın gunahsız olduğu və qətlin onun iradəsi və istəyi ilə baş vermədiyini inandırıcıdır". Bunu subuta yetirmək istəyən müəllif hadisə zamanı qoca bir bakılının, 83 yaşlı Hacı Qurbanın hekayətini təqdim edir.

O dövrün müasirlərinin söylədiyinə görə, xan sarayının çox zəngin və gözəl tərtibatı olmuşdur. Məsələn 1837-ci ildə Sankt -Peterburqda dərc edilmiş "Кавказцы или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе" adlı kitabda Qafqazın işğalı zamanı baş vermiş döyüşlərdə fərqlənmiş rus əsgər və zabitlərinin həyatı və göstərdiyi rəşadət haqqında məlumat verilir. "General-leytenant Qlazenapın tərcümeyihalı" fəslində 1806-cı ildə Bakının ruslar tərəfindən işğalı, Xan sarayının qarət olunması belə təsvir edilir: "Bakı xanının Bulqakov üçün təmizlənmiş sarayında bizim zabitlərin diqqətini divarlarda yağlı boya ilə ustalıqla çəkilmiş və qızıla tutulmuş, döyüş səhnələri əks edilmiş tarixi şəkillər çəkdi. Onları uzun iskanələrlə divarlardan qopardılar. Təəccüblüdür ki, bəziləri, hətta, heç pozulmamışdı da. Ümumiyyətlə, bu ev çox zəngin idi: qapı və çərçivələr qırmızı çinar ağacından idi, çoxlu qiymətli xalçalar, ipək parçalar, hətta, Şərq adətinin əksinə olaraq güzgülər vardı. Görünür ki, xan çıxıb getməyə heç də tələsmirdi. Bütün bu var-dövləti bizimkilər elə təmizlədilər ki, heç nə qalmadı".

Digər rus hərbi tarixçisi Dubrovın yazır: "...General Bulqakov 3 dekabr 1806-cı ildə Bakının yeni baş komendantlığının rəhbəri general-mayor, qraf Qudoviçə məktub yazaraq bildirir: "Bakı camaatının silahı olmadığını sizə bildirmək istəyirəm. Bakı Xanları Sarayının həyətinə, qala divarlarına və məscidə yaxın bir yerdə yerləşən silah və barıt anbarlarını Mirzə xanın (II Mirzə Məhəmməd xan nəzərdə tutulur) məsləhəti ilə partlatdıq. Onun bizə sadıq olacağına ümidvarıq. Təcili olaraq Ədliyyə naziri P.V.Lopyxinin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, general Sisianovun qatillərinin tapılıb edam olunması və şəhər əhalisinin gözüünün qorxudulması, həmçinin bir neçə bəyin və xanın qohumlarının ciddi cəzalandırılması vacibdir. Yalnız bu zaman sakitlik və çar hökumətinin rahatlığı bərqərar ola bilər."

1808-ci ildə qraf Qudoviçə təsdiq cavabı gəlir və 1000 nəfər hərbi cəza tədbirləri üçün ayrılır. Xanın qohumları və yaxınları təqib edilir. Bəziləri sürgünə göndərilir. Qarşı gəlib təzyiq göstərənlər isə "carçı meydanı"nda (qala qapıları meydanı) asılır və güllələnir.

Sisianovun qatillərindən biri olan və ələ keçirilmiş nökər Əmirhəmməd isə səhra məhkəməsinə verildi. O, əsgər sıraları qarşısından keçirilərək çubuqla döyüldü və sonra Sibirə sürgün edildi. Amma həmin dövrün şərafətli məcləsinə görə knyazı və baş komandanı qətlə yetirən Əmirhəmməd edam olunmalı idi.

A.V. Pottonun beş cildlik "Кавказская война" kitabının "Утверждение русского владычества на Кавказе" əsərinin I cildində, "Bulqakov" bölümündə sarayın qarət edildiyi belə təsvir edilmişdir: 1806-cı ildə General Bulqakov Bakının zəbt zamanı Bakı xanlarının saray kompleksində qalarkən bu sarayın möhtəşəmliyinə heyran olmuş, onu, məhz, saray adlandırmışdır. Bulqakov, həmçinin, saray və onun gözəlliyi haqqında əldə etdiyi məlumatlara əsasən bu saraya 10 xüsusi təcrübəyə malik sənətkarlar gəlmiş və onların sayəsində divarlardakı yağlı boya ilə işlənmiş tabloları xüsusi alətlər (iskanələr) vasitəsilə kəsdirərək öncədən hazırlanmış arabalarda Tiflisə göndərmişdir.

Yataq evi adlanan xeyli zərər görmüş binada saray qarət edildikdən sonra, general Bulqakovun əmri ilə 1806-cı ilin oktyabrından 1807-ci ilin noyabr ayına kimi rekonstruktiv işlər görülmüşdü. Bina, demək olar ki, rus memarlığı üslubuna bənzər elementlərlə bəzədilmişdi. Divarlardan iskanələr vasitəsilə qoparılan qabartmalı bəzəklərin yerinə güzgülər vurulmuşdu.

Nəhayət, bütün bu faktları təsdiqləyən yeni tapıntı isə alman etnoqraf və rəssamı A.V.Kizevetterin “Sonuncu Bakı xanının güzgülü zalı”nın yağlı boya ilə çəkilmiş çox qiymətli rəsmi olmuşdur. Son orta əsrlərdə, hətta, XVIII əsrin sonlarına qədər Azərbaycan saraylarının bədii tərtibatında məlum olduğu kimi, aynabəndlik texnikasından geniş istifadə edilmişdir.

Bu nadir rəsm əsəri Bakı Xanları Sarayının bu günədək naməlum olan daxili interyeri haqqında ilk vizual məlumatı verən çox qiymətli tapıntıdır. Çünki, biz bu günə kimi “güzgülü qonaq otağı” haqqında yalnız mənbələrdən, hərbi yazıçı və səyyahların yazılarından, həmçinin xalq deyimlərindəki rəvayətlərdən başqa bir şey bilmirdik. Əsərdəki görüntülər yuxarıda adı çəkilən mənbələrdə sözlə təsvir edilən məlumatlarla üst-üstə düşür. Rəsmdə güzgülü zalın interyeri tərtibatının – çox güman ki, Bakı xanlarının nəslindən olan xan və xanxanələrin portretləri olan məşhur divar rəsmlərinin, qızılla işləmələrin, yer döşənəcəkləri, fəvvarə və memarlıq detallarının aydın təsviri verilmişdir. Rəssam bu əsərdə otağın gözəlliyini və tavanının da bəzək ornamentlərini vurğulaya bilmişdir.

Bu otaq, orta əsr Azərbaycan saraylarına xas olan böyük otaqların ən yuxarı hissəsini rəngli şüşəli şəbəkələrlə bəzəyən, “şahnişin” adlanan tağlı artırma ilə tamamlanır. Şahnişində hər iki kənar hissədə, yenə də xalılarla döşənmiş hündür kürsülər, mərkəzdə isə fəvvarə aydın görünməkdədir. Rəsm əsəri o qədər ustalıq və dəqiqliklə, yüksək zövq və rəng çalarlarının zənginliyi ilə seçilir ki, səviyyəli foto çəkilişindən geri qalmır.

Şahnişin, əslində, yalnız saraylara məxsus və sarayda küçənin, həmçinin həyətin yan tərəfinə baxan otağın ikinci və ya daha yüksək mərtəbəsində şahlara və ya xanlara layiq çıxıntılı, balkon tipli bir yerdir. Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin saray binasındakı “şahnişin” öz əzəmətli və möhtəşəm memarlıq üslubu və gözəlliyi ilə insanı valeh edir.

Məlumdur ki, XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində yaranmış bütün xanlıqlarda hər bir xanın özünəməxsus saray tikilisi və saray interyeri olmuşdur. Onları birləşdirən həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər vardır. İrəvan, Şəki, Gəncə xan saraylarının divar və tavanlarına yağlı boya ilə qızılla tutulmuş təbiət təsvirləri, döyüş səhnələri və portretlər çəkilmiş, stalaktitlər, buxarı və taxçalar güzgülərlə işlənmişdir.

Xan sarayının ən böyük zallarında o dövrə xas olan fəvvarələrin olması da mütləq idi. Şamaxı Xan Sarayı da Şəki Xan Sarayı kimi zəngin divar rəsmləri ilə bəzədilmişdi. Məsələn, rəssam Q.Qaqarının XIX əsrin sonlarında Şamaxıdakı bir evdə çəkdiyi “Şamaxı rəqqasları” rəsminə otağın necə gözəl bəzədildiyinin şahidi oluruq. XIX əsrdə Şamaxıda baş vermiş güclü zəlzələlər vaxtı xan sarayı ciddi zərər görmüş, -1918-ci ildə isə ermənilərin törətdikləri soyqırımı günlərində həm talan edilmiş, həm də dağıdılmışdır.

Xan sarayları ümumi quruluşlarına, eksteryer və interyerlərinə görə fərqlənənlər də, eyni struktura və memarlıq üslubuna malikdirlər. Maraqlıdır ki, digər sarayların xarici interyeri də daxili qədər zəngin olduğu halda, Bakı Xan Sarayının fasad quruluşu çox sadədir. Lakin Bakı Xan Sarayı böyük bir kompleksə malikdir, yəni bir neçə bina, məscid, hamam, ovdan, təsərrüfat həyəti, mətbəx, su arıtma və su təchizatı sistemi, hovuzlu bağ-bağçalı həyət və müxtəlif təyinatlı mülklərdən ibarətdir. Bakı Xan Sarayı bəzi memarlıq detallarından başqa, demək olar ki, hər cür bəzək elementlərindən məhrumdur. Sadə, lakin sərt və əzəmətli xarici memarlıq quruluşu Bakı memarlığı üçün xarakterik idi. Məsələn, Şirvanşahlar Sarayının daxili interyeri də vaxtilə zəngin kaşılara bəzədilmiş olsa da, xaricdən bir o qədər əzəmətli, lakin sadədir.

2015-ci ildə hamam kompleksində aparılan tədqiqat işləri, həmçinin Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərinin dövlət arxivlərindən gətirilmiş xəritələr üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində bu kompleksin ayrıca divarlarının və hamam hasarının iki darvazasının olması aşkar edildi. Xəritələrdə bu qapılardan birinin Bakı Xanları Sarayının aşağı həyətinə qala divarına bitişik hissədə olduğu, digərinin isə Qoşa qala qapıları tərəfində olduğu aşkarca görünür. Bakı Xanları Sarayı istiqamətində olan qapının eni 86 santimetr olmuşdur. Qapının hündürlüyü isə ərazi 1906-cı ildə rusların bu ərazini hərbi komendantlıq elan etdikdən sonra burada bir sıra dəyişikliklər edildiyindən və bu divar da çox güman ki, söküldüyündən qeyri məlumdur. XVIII əsrin II yarısı və XIX əsrdə İçərişəhərin mükəmməl qrafik xəritələrini hazırlayan rus hərbi hidroqrafları, şimal qala qapısına (Qoşa qala qapıları) yaxın su anbarının və bir məhəllə məscidinin olduğunu da xəritədə qeyd etmişlər. Bu ərazidə geniş arxeoloji qazıntılar aparılmadığından əfsuslar olsun ki, xəritələrdə qeyd edilən bir neçə abidə aşkar olunmamış və hələ də torpaq altında qalır.

1919-cu ildən sonra kompleksdə daha bir neçə dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 30-cu illərdə hamamın ərazisindən kanalizasiya və su xətləri çəkilməsi NKVD-nin qərarı ilə həyata keçirilir. Beləliklə, diametri 1 metr olan 3 sıra azbes boru bu ərazidə quraşdırılmışdır. 2015-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı həmin 3 sıra azbes boru aşkar edilmiş və fotofiksasiya edilərək arxivləşdirilmişdir. Bu kanalizasiya və su xətti hamamın gimbəzlərinin üstündən keçdiyi üçün gümbəzlər dağıdılmış və hamamın içinə inşaat və təsərrüfat tillantıları tökülmüşdür.

Hamam kompleksinin əsas qapısı Bakı Xanlarının Saray Kompleksinin Qala divarına bitişik divarı yanında olduğundan, demək olar ki, bu hamam saraya aid olmuşdur. 1906-1908-ci illərdə də rus mühəndisləri tərəfindən bu sarayın həyətində çox ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Demək olar ki saray kompleksinin bəzi divarlarını çıxmaq şərti ilə bütün divarlar dağıdılmış və yerinə komendaturaya aid müxtəlif təyinatlı otaqlar tikilmişdir. Sarayda sonradan edilmiş dəyişikliklərə baxdıqda, hər mərtəbədə otaqların ciddi şəkildə kiçildilməsi və ya böyüdülməsi nəzərə çarpır. Sarayın hamam kompleksinə dair əlimizdə olan iki çizim (çertyoj) eyni həyətin və saray kompleksinin hər iki mərtəbəsinin planlarını əks etdirir. İstər ərazidə aparılan tarixi tədqiqatların nəticələri, istər arxeoloji qazıntıların yekunları, istərsə də arxiv sənədləri və rus hidroqraflarının xəritələrindəki göstəricilər sübut edir ki, bu ərazidə bir neçə abidədən başqa Bakı Xan Sarayları Kompleksindəki bütün tikililər və inşaat qalıqları rus işğalından sonrakı dövrə aiddir.

Bundan başqa, Bakı Xanları Saray Kompleksinin həyətləri bu bərdə aydın məlumat verir. Araşdırdığımız xəritələrdən bəlli olur ki, saray kompleksinin təsərrüfat həyəti nisbətən daha geniş və aydın oxunan formadadır. Burada mətbəx, yemək otaqları, xidmətçi otaqları, saxlama otaqları sutənzimləmə-paklaşdırma (su arıtma sistemi) və təmizləmə qurgusu, anbarlar, quyular, təndirlər yerləşir.

Həyətdə əsas tağlı girişlə üzbəüz dulusçu emalatxanası da mövcud olmuşdur. Bu dulusçu emalatxanası həyətləri biri-birindən ayıran divara bitişik və keçidə yaxın olduğundan çox kiçik otaqlardan ibarət imiş. Emalatxananın 5 kürəsi, dulusçu çarxı və bir təndiri də olmuşdur. Bütün bunlar rus mühəndisləri və hidroqraflarının hazırladıqları xəritələrdə öz yerini tapmaqdadır. -Kompleksin həyətində məscid olmuş və bu məscidin də ayrıca həyəti, minarəsi və ikiyarıslu otaqları var imiş. Bu fakt da xəritədə öz əksini tapmaqdadır. Həyətdəki Ovdan yaxınlığında gizli yeraltı yolunda olduğu və onun arxeoloji parkın ərazisindən keçən yeraltı yola çıxdığını da xalq arasında söyləyirlər.

İkinci bir yeraltı yolun da Qoşa qala qapılarının altından keçərək indiki Həsən Əliyev küçəsi istiqamətindəki yeraltı yol ilə bağlantısı olduğu da bizə məlumdur. Digər tərəfdən xəritəyə baxdıqda, başqa bir yeraltı yolun olduğu anlaşılır. Torpaq səviyyəsindən 4 metr dərinlikdə aşağıya enən pilləkənin olduğu və bu pilləkənin yer altında olan daha bir neçə otağa istiqamətləndiyi xəritədə açıq-aydın görünür. Beləliklə burada yeraltı yolun olduğu və Donjon qalasının həyətində yerləşən silah anbarları ilə də əlaqəsi olması xəritədə öz əksini tapmışdır.

Eləcə də yeni tapılmış yeraltı hamamı da Xan Sarayı Kompleksinin bir tərkib hissəsi kimi qəbul etmək olar. Belə ki, məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi 1647-ci ildə İrəvan xanının bacısını almış Bakı xanı Əşrəf xanın toyunda iştirak etmək üçün 10 gün Bakıda qonaq olmuşdur. O, “Səyahətnamə”sində Bakı qalasında üç hamamdan bəhs etmiş, lakin Mirzə xan hamamının daha xoş olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın Mirzə xan hamamı adlandırdığı yer, Qoşa qala qapısı yaxınlığında, torpaq altından arxeoloji qazıntılar nəticəsində yeni aşkar olunub konservasiya edilən hamam olduğunu da ehtimal etmək olar. Bunu hamam divarından nümunə olaraq götürülmüş və Almaniyada laboratoriya analizi nəticəsində 1640-1650-ci illərə aid olması müəyyən edilmiş ağac parçası da sübut edir. Düzdür, söhbət xanlığın yarandığı XVIII əsrdən deyil, XVII əsrin II yarısından gedir. Lakin göründüyü kimi ali feodal zümrəsi olaraq, xanlıqdan əvvəl də xan titullu zənginlər olmuşdur. Ola bilsin ki, hamamın adını daşdığı Mirzə xan, Əşrəf xanın ya babası, ya da atası olmuşdur. Sonrakı əsrdə xanlığın əsasını qoymuş Hüseyn Mirzə Məhəmməd xan da əcdadının adını daşımışdır.

Bu hamamın şimal və qərb tərəfdən iki qapısı olmuşdur: Xanlar və ailələri hamama gedəndə, şəhər əhalisi üçün nəzərdə tutulmuş o biri qapı, şimal qapısı bağlanardı. XVII əsrdə mürəkkəb quruluşlu, böyük miqyaslı belə bir hamamı, ancaq xanlar və yaxud yüksək titullu insanlar inşa edə bilərdi. Mənbələrdən və tarixi ədəbiyyatdan bizə bəllidir ki, XVII əsrdə, Səfəvi hakimiyyəti dövründə Bakı şəhərində (İçərişəhərdə) heç bir böyük həcmli ictimai bina inşa olunmamışdır.

Belə ki, XVII əsrin II yarısına aid edilən və saray yaxınlığında arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilib üzə çıxarılan və vaxtilə öz hasarı olan hamam kompleksi, əslində, Bakı Xanlarının Saray Kompleksinin tərkibində olmuşdur. 1806-cı ildən sonra rus hərbi mühəndisləri və hidroqraflarının çəkdiyi xəritə və çertyojlarda hamam həyətinin hasarla əhatəli olduğu göstərilir. Eyni zamanda, memar Niyazi Rzayevin bu bərdə araşdırmaları və tərtib etdiyi bir cizgiyə nəzər yetirsək, onun çəkdiyi cizgidə də hamam həyətinin hasara alındığı görünür.

Yuxarıda göstərilən arxeoloji qazıntıların yekunlarına, fakt və mənbələrə əsasən, bu tarixi məkanın Bakı Xanlarının Sarayı adlandırılması tamamilə düzgün olardı. Bakı Xan Sarayı Kompleksinin bir tərkib hissəsi olduğu üçün yeni tapılmış və konservasiya olunmuş hamamın da Xan hamamı adlandırılması və təbliğ edilməsi məqsədəuyğundur.

Bakı şəhərinin tarixində əhəmiyyətli yeri olan Bakı Xanlarının Sarayı yaxın gələcəkdə əsaslı yenidənqurma, konservasiya və bərpa işlərindən sonra muzey şəklində ictimaiyyətə təqdim ediləcək. Burada qədim Bakının tarixi müasir, dinamik və rəqəmsal formada canlandırılaraq geniş ziyarətçi kütləsinə nümayiş olunacaq. Muzeydə audiobələdçilər, virtual reallıq texnologiyasının imkanlarından istifadə olunmaqla ayrı-ayrı mövzular üzrə ayrılmış otaqlarda tarixi keçmişi əks etdirən bədii-tarixi və animasiya filmləri təqdim ediləcək. Hazırda layihə üzrə işlər davam etdirilir və onun açılışı 2020-ci ilin sonuna planlaşdırılır. Dövlətimizin də

dəstək verdiyi, Heydər Əliyev Fondunun ger  y  çevirdiyi bu layihələr tariximizə v  mədəni irsimizə sahib  ixmamızın vacibliyiini  ert ndirir və bundan əlavə, vətəndaşlarımızın  z əzəmətli ke mi l rin  daha da bağı olmalarına əvəzsiz töhfələr verir.